

УДК 343.131

**ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНИ
НА ОСНОВІ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ**

Зеленський С. М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри правознавства
Кіровоградського державного
педагогічного університету
імені Володимира Винниченка

Анотація: Статтю присвячено аналізу концепту справедливості кримінального провадження. Забезпечення прав і свобод людини розглядається як конституційний обов'язок правової держави. Захищеними у системі правосуддя повинні почуватися як підозрювані, обвинувачені та підсудні, так і потерпілі та суспільство в цілому. Обґрунтовується необхідність створення правових гарантій доступності правосуддя. Справедливість і доступність представлені як стандарти судової влади.

Ключові слова: справедливість кримінального провадження, суд, права людини, закон, законність, верховенство права, права держава

Аннотация: Статья посвящена анализу концепта справедливости уголовного процесса. Обеспечение прав и свобод человека рассматривается как конституционная обязанность правового государства. Защищенными в системе правосудия должны чувствовать себя подозреваемые, обвиняемые и подсудимые, так и потерпевшие и общество в целом. Обосновывается необходимость создания правовых гарантий доступности правосудия. Справедливость и доступность представлены как стандарты судебной власти.

Ключевые слова: справедливость уголовного процесса, суд, права человека, закон, законность, верховенство права, правовое государство

Annotation: This article analyzes the concept of the criminal justice process. Ensuring the rights and freedoms of the individual is seen as the constitutional duty of law. Secure in the justice system need to feel like suspects and accused persons and victims and society as a whole. The necessity to create legal guarantees access to justice. Equity and accessibility are presented as standards of the judiciary.

Key words: the criminal justice process, the court, human rights, law, legality and the rule of law, the rule of law.

Висвітлення проблем кримінального провадження з точки зору справедливості має принципове значення. Це привносить у науку саме те, що дає методологія поряд із спеціально-науковими методами пізнання, перед усім визначення загального підходу до явищ правової дійсності, пов'язаних із здійсненням кримінального правосуддя.

Конституційним обов'язком нашої держави є необхідність поважати і забезпечувати права і свободи людини і громадянина [1, с. 13]. Прийняття Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) підтверджує статус України як правової держави – держави, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення, охорони і захисту основних прав людини [2, с. 30].

Концептуальні погляди щодо справедливості кримінального провадження, що сформувалися нині, є результатом тривалого розвитку триєдиної соціальної реальності: ставлення суспільства до людини як особистості, розвиток суспільних відносин, соціальних, економічних, політичних, учасником яких є людина, та закріплення її статусу у нормативно-правових, міжнародних та національних актах.

Для соціально-правових досліджень важливим є усвідомлення принципової єдності еволюції ставлення до людини і, відповідно, формування правових норм щодо її статусу у суспільстві. Слід підкреслити, що еволюційні тенденції, виявлені філософами, істориками, антропологами є надто загальними і, будучи «перенесеними» на ґрунт правової історії, до того ж в її локальному вимірі (на

територію України), потребують уточнення, а подекуди й спростування.

Теоретичні основи забезпечення справедливості кримінального провадження України на основі міжнародних стандартів захисту прав людини закладено у працях вчених загальнотеоретичного напрямку М. І. Козюбри, П. М. Рабіновича, С. П. Рабіновича, В. С. Бігуна, Ю. С. Шемшученка та ін., а також вчених-процесуалістів В. Д. Бринцева, Л. М. Лобойка, І. Є. Марочкіна, В. Т. Малярника, О. М. Овчаренко, О. Г. Шило, С. Г. Штогуна, та ін.

Метою дослідження є визначення ролі міжнародних стандартів захисту прав людини та необхідності на їх основі забезпечення справедливості кримінального провадження України.

Вивчення концепту справедливості кримінального провадження неможливе без застосування цивілізаційного підходу із його стадійністю, що дозволяє визнати нерозривний зв'язок права і справедливості за античних часів, де і закладено основи європейської правової традиції та форми кримінального провадження, що склалася історично в Україні, її зв'язок із європейською (західною) цивілізацією. Таким чином, еволюція концепту справедливості у кримінальному провадженні в Україні проходила ті ж стадії, що і в Європі. Зрозуміло, тільки в загальних рисах, що уможливило, як застосування усталеної в Європі періодизації формування ідеї справедливості кримінального провадження, так і спроектування систем та положень щодо правового статусу людини у кримінальному провадженні, який склався в європейських країнах, на Україну. Висновки щодо цього мають бути обережними та узгодженими з історичним минулим нашої країни.

Давнє кримінальне судочинство будь-якого народу завжди несе в собі сліди його племінної особливості, і тому не може не представляти деяких даних для з'ясування основних рис його духу. Встановлюючи позитивні, іноді суворо визначені правила стосовно інкримінації злочинів і викриття винуватих в суді, кримінальне судочинство давно минулих століть за самою суттю цих правил з необхідністю виявляє, дещо частково, характер того народу, у якого воно виникло, його практичний зміст і поняття його про правду і справедливість [3, с. 1].

Продовжуючи думку, варто зазначити, що вивчення витоків кримінального процесуального права є неможливим без звернення до інших соціальних регуляторів, а саме: норм моралі та релігійних норм.

Сприймаючи ідеї античних мислителів про те, що, за Цицероном, несправедливий закон не є праведним законом, право і справедливість логічно пов'язані, й тільки те, що відповідає закону природи, є справжнім (істинним) правом. Цицерон сформував ідеї, які і зараз асоціюють із правовим натуралізмом, серед яких:

- тільки справедливі закони людей заслуговують назви «право»;
- у самому визначенні терміна «право» укорінені ідея і принцип вибору справедливого й істинного [4, с. 119].

С. В. Шевчук підкреслює, що тільки закони, які втілюють найвищі моральні стандарти, можуть бути справедливими законами. Отже, справедливі закони, які існують у суспільстві, органічно пов'язані з мораллю і не можуть бути відокремлені від неї [5, с. 36].

Встановлення таких зв'язків права, релігії, етики, що склалися у свідомості людей на основі концепту справедливості, включає у себе значний пласт неюридичних за походженням або онтологічним статусом елементів таких, наприклад, як право на життя, свободу, власність, зазначених у в низці міжнародно-правових документів.

Варто нагадати, звертає увагу Лон Л. Фуллер, що в обвинувальному акті, сформульованому в Декларації про незалежність, короля Георга III було однаково звинувачено як у запереченні закону, так і в установленні несправедливих законів [6, с. 148].

З часу прийняття Загальної Декларації прав людини (1948 р.) (далі – Декларація) право на справедливий судовий розгляд стало головним обов'язком демократичної держави. Так, за ст. 8 Декларації кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом. За ст. 10 цього ж документа, кожна людина для визначення її прав та обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення має право на основі повної рівності на те, щоб її справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

За ст. 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), одним із основних обов'язкових органів демократичної

держави є суд із такими його важливими ознаками, як незалежність, безсторонність і законність.

У подальшому право на справедливий судовий розгляд було розвинене у ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. (далі – Пакт). За цією статтею Пакту, кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону.

Важливим чинником дієвості правової системи, що забезпечує права і свободи людини, є можливість звернення для вирішення спорів до наднаціональної судової установи – Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). З огляду на відмінності правових систем держав-учасниць Конвенції, що унеможливають аналіз формальних ознак законодавства кожної з них спонукають ЄСПЛ вирішувати спори на основі аналізу сутнісно-змістових аспектів юридичних рішень органів влади, що оскаржуються заявниками [7].

Практика ЄСПЛ свідчить, що більшість суддів цього суду визнає можливість не тільки конкретизувати, але й розширювати зміст Конвенції за допомогою судових прецедентів з метою втілення в життя засади верховенства права. Важливо підкреслити, що ратифікувавши Конвенцію, Україна одночасно визнала обов'язковість практики ЄСПЛ [8, с. 15].

У практиці ЄСПЛ вимоги до діяльності судів обґрунтовуються їх сутністю й призначенням у демократичному суспільстві – ефективно забезпечувати права людини шляхом здійснення справедливого судового розгляду, справедливого балансу публічних потреб й інтересів із потребами та інтересами інших учасників кримінального провадження.

Сама ж судова практика, зазначає Л. М. Ентін, по-різному оцінюється представниками різних юридичних шкіл і правових систем. Прецедентне право в його англо-саксонському розумінні і застосуванні не отримало розповсюдження і визнання в Європейському союзі. Проте неправильним буде стверджувати, що Європейський Союз (далі – ЄС) і прихильники європейської інтеграції негативно ставляться до самої постановки питання про судовий прецедент як джерело права. Це не відповідає і реальному стану справ у ЄС. Дійсно, право ЄС не є прецедентним у тому розумінні, як це характерно для країн загального права. Але воно широко використовує досвід, накопичений судовою практикою ЄС, для вирішення не тільки поточних проблем і спорів, але і для вирішення життєво важливих питань розвитку європейської інтеграції [9, с. 81].

П. Л. Фріс зазначає, що позитивне право (або догма права) є об'єктивною реальністю, що існує в певних формах і піддається зміні у встановленому в даній країні у даний конкретний історичний момент порядку (для нас – це закон, для країн англо-саксонської правової родини – прецедент і т.п.) [10, с. 525].

Забезпеченням справедливості кримінального провадження за положеннями нового кримінального процесуального законодавства України на основі

міжнародних стандартів захисту прав людини неможливе без створення правових гарантій доступності правосуддя.

Тепер визнається хрестоматійним рішення ЄСПЛ від 21 лютого 1975 року у справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (Golder v. the United Kingdom). У ньому вперше пролунало поняття «право на доступ до суду» [11, с. 44]. Хоча справа мала цивільно-правовий характер, дія ст. 6 Конвенції поширюється і на кримінальні провадження. Не має значення те, відповідно якого закону (цивільного, адміністративного і ін.) необхідно вирішити спір, і те, який орган уповноважений його розглянути (суди загального права, адміністративні органи і ін.). Процедура, заснована на цій нормі, розповсюджується на будь-який процес, навіть якщо він ведеться у конституційному суді, при умові, що рішення буде визначальним для громадянських прав і обов'язків [12, с. 85].

Ст. 21 КПК України, якою введено у кримінальне провадження засаду доступності правосуддя, гарантує кожному таке право. Завданням суду, за ст. 2 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закон), є здійснення правосуддя на засадах верховенства права, забезпечення кожному його права на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією і законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Ч. 3 ст. 3 Закону прямо вказує, що судова система забезпечує доступність правосуддя для кожної особи в порядку, встановленому Конституцією та законами України.

Доступність правосуддя О. М. Овчаренко розглядає як інституційний принцип в тісному зв'язку з таким філософсько-правовим поняттям, як справедливість. Доступність і справедливість – це стандарти, що втілюють напрацьований людством ідеальний образ судової влади. Прагнення до цього ідеалу має стати концептуальною основою організації та діяльності, а також подальшого реформування судової влади [11, с. 33].

Справедливість кримінального провадження у КПК України окремо не визначена як загальна засада (принцип). Однак ст. 8 КПК України окреслює поняття і вводить у кримінальний процес як одну із його загальних засад верховенство права. М. І. Козюбра, поділяючи думку Ж.-Л. Бержеля, зазначає, що право (а отже, його верховенство) набуває властивого для нього змісту в понятті справедливості [13, с. 88].

У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схваленої Указом Президента України від 10 травня 2006 року № 361/2006, вказується мета – забезпечення становлення в Україні судівництва як єдиної системи судового устрою та судочинства, що функціонує на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів і гарантує право особи на справедливий суд. Із цієї мети органічно випливають її завдання, серед яких, зокрема, до 2016 року потрібно забезпечити доступність та справедливість судочинства, прозорість у діяльності судів, оптимізувати систему судів загальної юрисдикції,

посилити гарантії незалежності суддів якісне підвищення фахового рівня суддівського корпусу; підвищення статусу суддів у суспільстві; істотне поліпшення умов професійної діяльності суддів; радикальне поліпшення стану виконання судових рішень; створення можливостей для розвитку альтернативних (позасудових) способів розв'язання спорів.

Суспільство зацікавлене у доступності суду, його незалежності та неупередженості. Незалежність судової влади, її рівність із законодавчою та виконавчою владою є невід'ємними ознаками правової держави, в якій кожен має право на судовий захист своїх прав і свобод. Незалежність судів встановлена в Україні як конституційний принцип організації та функціонування судів з метою забезпечення права осіб на такий захист. Недоторканність суддів не є особистим привілеєм, а розглядається як один з елементів статусу суддів, що має публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя незалежним, неупередженим і справедливим судом. Додаткові, порівняно з недоторканністю пересічної особи, гарантії недоторканності встановлено для суддів, що відповідно до правової позиції Конституційного Суду України є одним із елементів їхнього статусу. Недоторканність суддів не є їх особистим привілеєм, а має публічно-правове призначення – забезпечити здійснення правосуддя неупередженим, безстороннім і справедливим судом [14].

Л. М. Лобойко безпосередньо пов'язує незалежність судів і суддів, а вони дійсно є такими, якщо не є корумпованими, і вирішення кримінальних справ здійснюється на підставі принципу верховенства права, тобто справедливості [15, с. 207].

Беззаперечним здобутком нового КПК України для забезпечення справедливості кримінального провадження є визначення в законі його загальних засад (принципів).

Основні принципи кримінального процесу, зазначав В. К. Случевський, проникають в усі моменти його руху; нерідко суддя був би неспроможний вирішити процесуальний казус, що йому зустрівся, або вийти із складного становища, в яке його ставлять недоліки і прогалини закону, – вони відіграють для судді роль маяків, що висвітлюють їх шлях [16, с. 55].

Засада законності, закріплена у ст.ст. 6, 8, 19, 68, 129 Конституції України, зазначає О. С. Захарова, є невід'ємним елементом демократичної правової держави. Сутність засади законності полягає в тому, що, по-перше, суд у своїй діяльності під час вирішення справ має правильно застосовувати норми матеріального права до конкретних правовідносин; по-друге, вся діяльність суду підпорядкована чинному законодавству й здійснюється у визначеній законом процесуальній формі. Якщо міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, які регламентовано в національному законодавстві, то застосовують правила міжнародного договору. Якщо немає норм закону, які регламентують спірні відносини, суд застосовує норми права, що вирішують такі відносини, якщо

немає останніх, спір вирішують, виходячи з загальних принципів права [17, с. 77-78].

Для правової держави властиве панування права, мінімум обов'язків, які зазвичай добровільно виконуються, права людини визнаються як певна міра вільної поведінки особи. Проте існує необхідність об'єктивної оцінки у питанні щодо важливості та непорушності прав і свобод людини. Звуження їх обсягу повинно відбуватися у встановлених межах. Гарантії захисту прав і свобод людини у системі кримінального правосуддя мають стосуватися як прав підозрюваних, обвинувачених та підсудних, так і потерпілих та суспільства в цілому. У цьому судженні закладено певний парадокс, але дотримання прав і свобод людини насправді знижує ефективність протидії злочинності й ускладнює її. Саме цей факт викликає нагальну потребу пошуку встановлення оптимального співвідношення прав людини й контролю над злочинністю, адже утиски перших породжують диктат відповідних органів, а других – хаос й безвідповідальність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маляренко В. Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів : монографія / В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.
2. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч посіб. / П. М. Рабінович. 9-е вид. допов. – Л. : Край, 2007. – 192 с.
3. Ланге Н. Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков) [Препринт] / Н. Ланге. – Санкт-Петербург : типография и хромолиитография А. Траншеля, 1884. – 249 с.
4. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність : навч. посіб. / В. І. Кузнецов. – К. : ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с.
5. Шевчук С. В. Основи конституційної юриспруденції : навч посіб. / С. В. Шевчук. – Х. : Консум, 2002. – 296 с.
6. Фуллер Лон Л. Мораль права / Лон Л. Фуллер. – К. : Сфера, 2004. – 232 с.
7. Рабінович С.П. Юснатуралістична аргументація в рішеннях Європейського Суду з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://yurysty.org/groups/post?group_id=61&id=239#_ftn6
8. Ахтирська Н. М., Касько В. В., Маланчук Б. А., Мелікян А., Пошва Б. М., Фулей Т. І., Шукліна Н. Г. Застосування в Україні європейських стандартів протидії жорстокому поводженню і безкарності: науково-практичний посібник для суддів / За заг. ред. проф. Маляренка В. Т. – К.: «К.І.С.», 2011. – 320 с.
9. Ентин Л. М. Право Европейского Союза. Новый этап эволюции : 2009-2017 годы. – М. : Изд-во «Аксиом», 2009. – 304 с.
10. Фріс П. Л. Кримінально-правова ідеологія, кримінально-правова психологія і кримінально-правова політика: питання взаємозв'язку. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 р.: кримінально-правові та процесуальні аспекти : тези доповідей та повідомлень учасників міжнародної науково-практичної конференції (19-20 вересня 2013 р.). – Л. : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 544 с.
11. Овчаренко О. М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації : монографія / О. М. Овчаренко; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2008. – 304 с.
12. Комментарий к Конвенции о защите прав человека и основных свобод и практике её применения / Под общ. ред. д.ю.н. проф. В. А. Туманова и д.ю.н. проф. Л. М. Энтина. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – 336 с.
13. Козюбра М. Виборча система України в контексті вимог верховенства права / М. Козюбра // Право України. – 2013. – № 5. – С. 86-95.
14. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 19-рп/2004 у справі за конституційним поданням Верховного Суду України про офіційне тлумачення положень частин першої, другої статті 126 Конституції України та частини другої статті 13 Закону України «Про статус суддів» (справа про незалежність суддів як складову їхнього статусу) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v019p710-04>
15. Лобойко Л. М. Реформування кримінально-процесуального законодавства в Україні (2006-2011 роки). Частина 1. Загальні положення і досудове провадження : монографія / Л. М. Лобойко. – К. : Істина, 2012. – 288 с.
16. Случевский В. К. Учебник русского уголовного процесса. Введение. Часть I: Судостроительство / В. К. Случевский; Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М. : Зерцало, 2008. – 400 с.
17. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України : підручник / В. Т. Білоус [и др.] ; відп. ред. В. Т. Маляренко ; М-во освіти і науки України. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.